УДК 378.011.3-057.87:780.614.331:005.336.5]:785
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-1-14

Марта ВАСИЛЕВИЧ,
orcid.org/0000-0002-2034-4228
старший викладач кафедри інструментально-виконавської майстерності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) vasylevychmarta@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-СКРИПАЛІВ У КЛАСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО АНСАМБЛЮ

У статті піднімається актуальне питання важливості дисципліни інструментального ансамблю для повноцінного відпрацювання виконавських умінь студентів-скрипалів у мистецьких вищих навчальних закладах. Звичайно, виховання студентів у класі зі спеціального музичного інструменту вимагає професійного опрацювання сольних програм та підготовки студентів до концертних виступів як солістів. Але не менш основним і важливим напрямком роботи зі студентами-скрипалями є виховання їх як учасників ансамблю у різних формах ансамблевого музикування. Одним із жанрів інструментального ансамблю уже протягом тривалого часу став ансамбль скрипалів, який виховує і вдосконалює навички ансамблевої та оркестрової форм музикування. Той виконавець, який не мав досвіду ансамблевої гри, буде багато в чому відчувати свою слабкість. У Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка студенти-скрипалі мають можливість вдосконалювати свою професійну майстерність у складі ансамблю скрипалів «Intermezzo». Сучасна мистецька культура потребує переосмислення традицій як у виконавській діяльності, так і в освітній. Репертуар при цьому стає тією ланкою, яка здатна суттєво вплинути не тільки на розвиток практичних навичок та формування виконавської компетентності, а й на створення іміджу українського музиканта, який гідно виконує музику не лише світового рівня, але й долучає до міжнародного простору українську композиторську спадщину. Практична діяльність ансамблю дає студентам виконавський і педагогічний досвід, вони ознайомлюються з різноманітними музичними жанрами та формами, опановують твори композиторів-класиків. Але особливим моментом в роботі студентського колективу є постійне опрацювання творів українських композиторів, а також безпосереднє спілкування на творчих зустрічах з багатьма авторами тих композицій, що їх учасники ансамблю готують до сценічних виступів.

Ключові слова: *інструментальний ансамбль, студенти-скрипалі, ансамблеве музикування, ансамбль скрипалів, твори українських композиторів.*

Marta VASYLEVYCH,
orcid.org/0000-0002-2034-4228
Senior Lecturer at the Department of Instrumental and Performance Skills
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Kyiv, Ukraine) vasylevychmarta@gmail.com

FORMATION OF EXECUTIVE COMPETENCES STUDENT VIOLIN PLAYERS IN THE INSTRUMENTAL ENSEMBLE CLASS

The article addresses the crucial issue of the importance of the instrumental ensemble discipline for the comprehensive development of performance skills among violin students in higher educational institutions of the arts. Obviously, the process of training students in the class of a musical instrument as a main discipling requires professional mastery of solo programs and preparation for concert performances as soloists. However, fostering their skills as ensemble members in various forms of ensemble performance is an equally significant and essential direction in working with violin students. One of the instrumental ensemble genres, which has been prominent for a long time, is the violin ensemble. This ensemble develops and refines skills for ensemble and orchestral performance. Performers lacking experience in ensemble playing will often feel their shortcomings in many aspects. At Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University violin students have the opportunity to enhance their professional mastery within the "Intermezzo" violin ensemble. Modern artistic culture calls for rethinking traditions in both performance and education. In this process, repertoire plays a pivotal role, significantly influencing the development of practical skills and the formation of performance competence and at the same time shaping the image of the Ukrainian musician as a performer who excels in performing music of global stature while introducing Ukrainian compositional heritage at the international level. The practical activities of the ensemble provide students with both performance and pedagogical experience. They become acquainted with diverse musical genres and forms, mastering works by classical composers. A particularly significant aspect of the ensemble's work is the consistent performance of pieces by Ukrainian composers, coupled with direct creative interaction during meetings with many of the authors whose works the ensemble prepares for stage performances.

Key words: *instrumental ensemble, violinist students, ensemble performance, violin ensemble, works by Ukrainian composers.*

Постановка проблеми. Розвиток української музичної культури вимагає дуже уважного ставлення до освіти майбутніх виконавців і педагогів. Серед навчальних дисциплін вищих мистецьких закладів важливою складовою професійної підготовки молодих музикантів є гра в інструментальному ансамблі. Ансамблеве музикування передбачає виховання навичок, необхідних для подальшої практичної діяльності оркестрантів та ансамблістів. Одним із ансамблевих жанрів, який сприяє вдосконаленню виконавської майстерності скрипалів, є ансамбль скрипалів. Він увібрав у себе риси не тільки сольного, ансамблевого і оркестрового музикування, але і камерні та концертні ознаки. Поряд з іншими формами ансамблевої гри, такими, як оркестровий клас, камерний ансамбль, гра в ансамблі скрипалів дає різнобічні навички спільного виконавства, розширює світогляд, формує музичний смак, розуміння стилю, форми і змісту твору, виховує слуховий самоконтроль і виконавську відповідальність. При цьому створюється творча атмосфера, необхідна у спільній праці, вміння слухати і трактувати свою партію як частину твору, що виконується. Одночасно розвиваються і зміцнюються навички читання нот.

Аналіз досліджень. Питання важливості виховання студентів-інструменталістів в ансамблевому класі для їх подальшої професійної діяльності піднімали у своїх працях В. Апатський, К. Дрига, К. Завалко, М. Малахова, Т. Пляченко, В. Стеценко. Проте ця тема потребує доповнення і практичними напрацюваннями студентських ансамблів скрипалів.

Мета статті – аналіз специфіки роботи з ансамблем скрипалів, доведення практичної необхідності цієї дисципліни у мистецьких навчальних закладах для вдосконалення професійної майстерності студентів.

Виклад основного матеріалу. Історія скрипкового виконавства у Європі має давнє коріння. Країною, де скрипка здобула найбільш раннє признання не тільки як сольний, але і як ансамблевий інструмент, була Італія. При цьому необхідно підкреслити, що скрипка з'явилася у музичному побуті Італії відразу як інструмент професійний, а не як широко розповсюджений в інших країнах народний. Варто згадати, що саме в Італії впровадження скрипок в оркестр стало важливим етапом у формуванні сучасного симфонічного оркестру. 1607 року Клаудіо Монтеверді у своїй опері «Орфей» замінив віоли скрипками. Видатний скрипаль і композитор Антоніо Вівальді, один із найбільш яскравих представників італійського скрипкового мистецтва XVIII століття, став не лише першотворцем сольного скрипкового концерту, але й у своєму творчому експериментаторстві пішов ще далі. Працюючи у Венеції в одній з «консерваторій» для дівчат, Вівальді об'єднує своїх учениць у невеликі ансамблі, щоб виконувати власні концерти, написані не лише для однієї, але і для двох, трьох і чотирьох скрипок у супроводі струнного оркестру.

У Франції на той час, поруч із народними, поступово формуються і професійні форми скрипкового виконавства. Для супроводу балетів, балів тут використовуються своєрідні скрипкові ансамблі. У часи Людовіка XIII, великого шанувальника музики, була створена капела, яка складалась з придворних віртуозів і мала назву «24 скрипки короля». Цей ансамбль існував півтора століття. До його складу входили не лише скрипалі, а й виконавці на всіх інструментах скрипкової родини. Виступи ансамблю були театралізованими і вражали сучасників глибиною звучання, блиском та яскравістю, ошатним зовнішнім виглядом.

Професійне ансамблеве виконавство в Україні теж має досить давні традиції. У XIII – на початку XIX століття у маєтках великих магнатів грали ансамблі, що складалися з музикантів-іноземців або спеціально підготованих кріпаків. Поступово такі жанри камерного музикування, як дуети, тріо, квартети, у яких грали викладачі музичних закладів, з'являються у великих містах України. За написання ансамблевих творів беруться такі визначні українські композитори, як Микола Лисенко, Станіслав Людкевич, Борис Лятошинський. Пізніше, як зазначає у своїй праці М. Боровик «до цього жанру звертаються Б. Лятошинський, В. Косенко, М. Скорульський, В. Костенко, В. Фемеліді, М. Коляда, П. Козицький, Д. Клебанов, В. Борисов» (Боровик, 1968: 9).

Але саме ансамблю скрипалів як жанрові інструментального ансамблю професійне спрямування надав визначний педагог-скрипаль Петро Соломонович Столярський. Відкривши власні музичні курси, він організовує зі своїми учнями унісон скрипалів, який бере участь у різноманітних концертах в дореволюційній Одесі. Свою діяльність цей унісон під керівництвом Столярського продовжив і після відкриття першої державної музичної школи в Одесі у 1933 році. Навчання юними скрипалями гри в ансамблі Петро Соломонович вважав дуже важливим для подальшого оркестрового музикування. І, звичайно, дуже важливим моментом був підбір репертуару, який основувався на кращих зразках класичної музики того часу.

Перший ансамбль скрипалів у Львівській державній консерваторії створив професор Павло Макаренко. Цей ансамбль успішно брав участь в урочистих концертах, присвячених знаменним подіям. Пізніше професор Макаренко продовжив керувати ансамблем скрипалів Київської державної консерваторії, який неодноразово брав участь в урядових концертах у палаці «Україна». У Львівській музичній школі-інтернаті ім. С. Крушельницької організовує унісон скрипалів молодий, на той час, викладач, колишній студент класу професора Вадима Стеценка Юрій Ґольда. Саме у цьому ансамблі, а пізніше, навчаючись у Київській державній консерваторії, в консерваторському унісоні мала щастя навчатися ансамблевій грі авторка цієї статті. Слід зазначити, що на початковій стадії існування ансамблів відповідного репертуару було вкрай мало, і тому на прохання Ю. Ґольди кілька творів пише для шкільного унісону Анатолій Кос-Анатольський.

У 60-х роках у Сімферопольському музичному училищі свого часу самовіддано працював на ниві скрипкового виконавства скрипаль, педагог-методист, композитор, автор багатьох творів для скрипки Павло Шольц. Він створив на базі училища ансамбль скрипалів і наповнював репертуар ансамблю також і своїми творами, серед яких і один із найяскравіших творів – Фантазія на тему, як вказано у композитора, «закарпатської народної пісні «Верховино». Пробачимо композиторові незнання на той час автора цієї пісні, бо лише зараз достеменно відомо, що написав її Михайло Вербицький до драми М. Устияновича «Верховинці». Спочатку п'єса була написана для скрипки у супроводі фортепіано, але пізніше автор здійснив переклад цього твору для ансамблю скрипалів і фортепіано, розклавши партію скрипки на три голоси, що ускладнило її гармонічну фактуру, а також додало музиці багатшого звучання і яскравого колориту. Цей твір став одним із улюблених в репертуарі багатьох ансамблів скрипалів.

Подаємо лише окремі приклади початку функціонування в Україні учнівських та студентських унісонів, Проте з розширенням мережі музичних шкіл, училищ цей інструментальний жанр стає надзвичайно популярним, а назву «унісон скрипалів» перейменували на ансамбль. Популярності сприяли його ширші, ніж у сольного виконавства, можливості: охоплення більшої кількості виконавців, яскрава динамічна і темброва палітра звучання. Відповідно потребує збагачення репертуар для ансамблю, тож багато українських композиторів пишуть саме для такого складу музикантів.

З організацією Інституту мистецтв (зараз це Факультет музичного мистецтва і хореографії) у Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка в рамках викладання дисципліни «Інструментальний ансамбль», почав діяти ансамбль скрипалів «Intermezzo» як одна з дисциплін, спрямована на підвищення професійної майстерності майбутніх скрипалів-виконавців і педагогів.

Практична робота показує, що вміння грати з кількома партнерами є необхідним для музиканта-виконавця. Спільна гра відрізняється від сольної перш за все тим, що і загальний план, і деталі інтерпретації є наслідком роздумів не одного, а кількох виконавців, і реалізуються вони спільними зусиллями учасників ансамблю. В основі єдиного плану інтерпретації лежать взаєморозуміння і узгодженість. Здавалося б, узгіднення свого виконання з партнерами по ансамблю може сприйматися як обмеження виконавської свободи. Проте, це не так, бо в ансамблі музикант одразу відчуває, як зростає різноманітність фарб і міцніє сила звучання і, відповідно, враження від виконання стає набагато яскравішим. Репетиційні заняття збагачуються за допомогою нових ідей інтерпретації або підказок аргументів щодо вирішення художніх завдань, які виходять від партнерів по ансамблю. А в процесі концертного виконання необхідність підтримки партнерів пробуджують у кожного учасника ансамблю енергію та ініціативу. Тому часом найбільш повно і яскраво розкривається індивідуальність артиста не у сольному виконанні, а саме в ансамблевому.

Робота над ансамблевими творами не відрізняється від роботи над сольними. Це теж три періоди, які включають у себе: знайомство з текстом, опрацювання технічних труднощів і цілісне завершення твору, підготовка його до сценічного виступу. Існує необхідність відпрацювання кожним учасником ансамблю своєї партії у самостійних домашніх заняттях. «Після вивчення кожним учасником своєї партії починається технічна робота з налагодження синхронності, координації та узгодження голосів. Синхронність є необхідним чинником художнього контексту в ансамблевому музикуванні, вона полягає у спільному розумінні партнерами темпоритму та відчуття пульсації твору» (Василевич, 2023: 4). Відпрацьовується спільна атака звуку і завершення звучання. Особливої уваги потребує відпрацювання штрихової техніки, інтонаційної узгодженості як в унісонах так і у багатоголосних мелодіях, пошуки відповідного тембрального забарвлення, єдиної динамічної палітри, одночасно враховуючи, що

динаміка ансамблю є ширшою і багатшою від динаміки сольного виконання. Під час роботи в ансамблі інтенсивніше розвивається у скрипалів, яким більше властивий мелодичний слух, здатність сприймати звуки у їх взаємодії, чути вертикаль музичної фактури – тобто, гармонічний слух, а також поліфонічне мислення. Проте є в роботі з ансамблем моменти, які вимагають від керівника дещо більше зусиль, аніж при підготовці виконавців-солістів. Слід враховувати не тільки приблизно однаковий рівень професійної майстерності, але і психологічну сумісність ансамблістів, яких об'єднає спільна виконавська мета.

Після попереднього прочитання нового твору наступає період репетицій, коли учасники ансамблю вносять свої творчі пропозиції. На відміну від оркестрової гри, де оркестранти підкоряються волі диригента, гра в ансамблі відзначається принципами рівноправності. Але існує необхідність обрання лідером серед учасників найбільш енергійного, професійного і авторитетного музиканта, до обов'язків якого будуть входити деякі функції диригента: показ вступів чи закінчення, визначення і підтримання необхідного темпу, чи зміни його, регулювання динамічних відтінків, виконання пауз та фермат. Іноді функції такого лідера беруть на себе і інші учасники ансамблю.

Крім загальних законів ансамблевого музикування, керівник студентського інструментального ансамблю зустрічається і з певними специфічними моментами. Кількість годин, відведених на заняття ансамблем доволі обмежена. Склад учасників ансамблю періодично змінюється через те, що одні студенти завершують навчання, а нові вливаються в колектив, що зумовлює знайомство, зігрування та опрацювання партій творів студентами протягом доволі короткого часу. Також одним із нових напрямків роботи в ансамблі «Intermezzo» стало самостійне опрацювання самими ансамблістами штрихів і аплікатури в новому творі, який вивчався.

Робота в ансамблі дозволяє відпрацьовувати твори не лише різної складності, але й різноманітних жанрів та форм. Діапазон репертуару ансамблю скрипалів може бути надзвичайно широким: від зразків старовинної музики до джазу, популярних мелодій, інших видів, властивих сучасному мистецькому життю. Так, учасники ансамблю скрипалів опрацьовували твори композиторів-класиків Й.С. Баха, Й. Брамса, композиції А. П'яццоли. Цікаві аранжування джазових п'єс Дж. Ґершвіна спеціально для ансамблю зробила українська композиторка Любов Працюк. Але виклики сучасності вимагають якомога ширше ознайомлювати студентів із надбаннями вітчизняної музики. Тому основний репертуар ансамблю складають твори українських композиторів – Миколи Лисенка, Анатолія Кос-Анатольського, Віктора Косенка, Левка Ревуцького, Павла Шольца, Богдани Фільц, Жанни Колодуб, Мирослава Скорика, Володимира Шумейка, Олександра Саратського, Юрія Шевченка. Слід відзначити прекрасні перекладення для ансамблю скрипалів творів М. Лисенка, В. Косенка, зроблені професором В.К. Стеценком. З великим інтересом працювали студенти над доволі складним твором Л. Працюк «Carol Of The Bells» – перекладенням однойменного вокального твору популярного американського гурту «Pentatonix», що був створений на основі всесвітньовідомого «Щедрика» Миколи Леонтовича. Це перекладення композиторка теж зробила на прохання учасників ансамблю.

Впродовж свого існування студентський ансамбль скрипалів постійно виносить свої творчі напрацювання на концертну естраду. Це Різдвяні зустрічі «У промінні Віфлеємської зірки», присвячені 100-річчю «Щедрика» Миколи Леонтовича у Будинку вчителя, студентські бали у міській адміністрації, виступи на святкуванні Дня Республіки Фінляндія, концерти у музеях Миколи Лисенка та Віктора Косенка, участь у мистецьких проєктах «Музична вітальня в музеї», «З Києвом і для Києва», звітні концерти ансамблів кафедри інструментально-виконавської майстерності «Парад ансамблів». Творча співпраця у мистецьких проєктах та зустрічах поєднала ансамбль із видатними діячами української музичної культури. Колектив брав участь у ювілейних концертах українських композиторок Богдани Фільц та Любові Працюк, у постановці музичної казки Жанни Колодуб «Снігова королева», яку виконали студенти кафедр інструментально-виконавської майстерності та хореографії. Постійна дружба і творча співпраця єднає з ансамблем доктора філософії мистецтва Валентину Кузик. Одним із останніх спільних проєктів стала знакова зустріч в університеті, а пізніше і музеї В. Косенка, присвячена 130 річниці від дня народження Левка Ревуцького, на якій був присутній правнук композитора Тарас Ревуцький з родиною, і де ансамбль виконав «Інтермецо» композитора. Саме цей твір і надав назву ансамблю. Свої досягнення ансамбль неодноразово демонстрував на різноманітних Всеукраїнських та Міжнародних конкурсах, де ставав лавреатом Ґран Прі та перших премій. Цікаво, що завершуючи навчання в університеті, деякі випускники не полишають гру в ансамблі, ходять на репетиційні заняття та виступають в концертах.

Висновки. У підсумку зазначимо, що ансамбль скрипалів сприяє формуванню в учасників спільної відповідальності, служить джерелом додаткової сили та енергії, яка іде від партнерів. Колективна підтримка дає можливість розкритися повноцінно у творчості і є важливою у психологічному значенні, бо завжди впевненіше почуваєшся, відчуваючи під час виступу плече партнера по ансамблю. А під час репетицій та концертних виступів удосконалюється артистизм і сценічна витримка ансамблістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апатський В. М. «Основи теорії і методики духового музично-виконавського мистецтва». НМАУ ім. П.І. Чайковського. Київ: 2006. – 430 с.
2. Боровик М. Квартет імені Лисенка. Музична Україна. Київ: 1976. С. 76
3. Боровик М.К. Український камерно-інструментальний ансамбль. Музична Україна, Київ: 1968. С. 207.
4. Василевич М. О. Формування досвіду сценічної витримки виконавців-інструменталістів у системі професійної мистецької освіти. Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики XXI століття : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 14–15 квітня 2016 р. Київ: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2016. С. 508–519.
5. «Грає ансамбль скрипалів» (методично-репертуарна збірка). Упорядкування, вступ, методичні рекомендації М. Василевич. ТОВ «Центр учбової літератури». Київ: 2023. С. 116.
6. Дрига К. Ансамбль скрипалів як жанровий різновид виконавської культури URL: https://intermusic.kh.ua/vypusk39/vypusk39-312-323.pdf
7. Малахова М. О. Навчальний народно-інструментальний ансамбль – творча лабораторія фахової підготовки студентів-інструменталістів. Народно-інструментальне мистецтво на зламі XX–XXI століть : зб. матеріалів та тез XV Міжнар. наук.-практ. конф. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка. 2021. С. 101–104.
8. Малахова М. О. Студентський інструментальний ансамбль: технологія командної інтерпретації художнього образу музичного твору. Освітологічний дискурс: 2019. № 3–4 (26–27). С. 100–109.
9. Пляченко Т.М. Методика роботи з музично-інструментальними колективами: навч.-метод. посібник [для студ. мистецького ф-ту пед. університету] Т.М. Пляченко; [Рекомендовано Мін. освіти і науки України]. «Імекс-ЛТД». Кіровоград: 2009. С. 232.
10. Пляченко Т. М. Професійна діяльність керівника музично-інструментального колективу. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ: 2013. С. 112.
11. Стеценко В. Методика навчання гри на скрипці. Музична Україна. Київ: 1974. Ч. І. С. 170.
12. Стеценко В. – Методика навчання гри на скрипці. Мистецтво, Київ: 1964. Ч. ІІ. С. 154.

REFERENCES

1. Apatskyi V. M. (2006) «Osnovy teorii i metodyky dukhovoho muzychno-vykonavskoho mystetstva». [Fundamentals of Theory and Methods of Wind Music and Performing Art] NMAU im. P.I. Chaikovskoho. S. 430. [in Ukrainian].
2. Borovyk M. (1976) Kvartet imeni Lysenka. [Lysenko Quartet] Muzychna Ukraina. Kyiv: S. 76. [in Ukrainian].
3. Borovyk M.K. (1968) Ukrainskyi kamerno-instrumentalnyi ansambl. [Ukrainian chamber-instrumental Ensemble] Muzychna Ukraina. Kyiv: S. 207. [in Ukrainian].
4. Vasylevych M. O. (2016) Formuvannia dosvidu stsenichnoi vytrymky vykonavtsiv-instrumentalistiv u systemi profesiinoi mystetskoi osvity. [Formation of Experience of Stage Performance of Instrumentalists in the System of professional Art Education] Profesiina mystetska osvita i khudozhnia kultura: vyklyky XXI stolittia: zb. materialiv II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Kyiv. un-t imeni Borysa Hrinchenka. S. 508–519. [in Ukrainian].
5. «Hraie ansambl skrypaliv» (2023) (metodychno-repertuarna zbirka). Uporiadkuvannia, vstup, metodychni rekomendatsii M. Vasylevych. ["An Violin Ensemble plays" (methodical repertoire Collection). Arrangement, Introduction, Methodical Recommendations by M. Vasylevych] TOV «Tsentr uchbovoi literatury». Kyiv: S. 116. [in Ukrainian].
6. Dryha K. Ansambl skrypaliv yak zhanrovyi riznovyd vykonavskoi kultury. [Ensemble of Violinists as a genre Variety of Performing Culture] URL: https://intermusic.kh.ua/vypusk39/vypusk39-312-323.pdf [in Ukrainian].
7. Malakhova M. O. (2021) Navchalnyi narodno-instrumentalnyi ansambl – tvorcha laboratoriia fakhovoi pidhotovky studentiv-instrumentalistiv. [The Educational folk-instrumental Ensemble is a creative Laboratory for professional Training of Instrumentalist Students] Narodno-instrumentalne mystetstvo na zlami XX–XXI stolit: zb. materialiv ta tez XV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. DDPU im. I. Franka. Drohobych: S. 101–104. [in Ukrainian].
8. Malakhova M. O. (2019) Studentskyi instrumentalnyi ansambl: tekhnolohiia komandnoi interpretatsii khudozhnoho obrazu muzychnoho tvoru. [Student instrumental Ensemble: Technology of team Interpretation of the artistic image of a Musical Work] Osvitolohichnyi dyskurs. № 3–4 (26–27). Kyiv: S. 100–109. [in Ukrainian].
9. Pliachenko T.M. (2009) Metodyka roboty z muzychno-instrumentalnymy kolektyvamy: navch.-metod. Posibnyk [Methods of Working with Musical-Instrumental Groups: Training Method. Manual] [dlia stud. mystetskoho f-tu ped. universytetu]. «Imeks-LTD». Kirovohrad: S. 232. [in Ukrainian].
10. Pliachenko T. M. (2013) Profesiina diialnist kerivnyka muzychno-instrumentalnoho kolektyvu. [Professional Activity of the Head of the Musical-Instrumental Team] Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv: S. 112. [in Ukrainian].
11. Stetsenko V. (1974) Metodyka navchannia hry na skryptsi. Ch. I. [Methodology of Learning to Play the Violin. P. I.] Muzychna Ukraina. Kyiv: S. 170. [in Ukrainian].
12. Stetsenko V. (1964) Metodyka navchannia hry na skryptsi. Ch. II. [Methodology of Learning to Play the Violin. P. II.] Mystetstvo. Kyiv: S. 154. [in Ukrainian].